

DE TERPEN VAN FRIESLAND

EN DE

EERST BEWOONDE PLAATSEN (Città)

van Friesland.

TWEE VERHANDELINGEN

VAN

LUIGI FIGORINI.

Uit het Italiaansch vertaald en met een naschrift
vermeenderd

DOOR

Mr. J. DIRKS.

TE LEEUWARDEN,
BIJ A. M. E. IJ E R,
Firma H. KUIPERS en J. G. WESTER.
1883.

I.
LUIGI FIGORINI,
DE TERPEN VAN FRIESLAND.

Les terpen „sont des terremares historiques.”
DIRKS (1871).

Het doel van ons tijdschrift (1) is te verzamelen en te verklaren, of op te helderen, alles wat de Italiaansche oudheidkunde betreft. Evenwel behoeven wij niet de vreemde oudheidkundige vragen over het hoofd te zien, zoo dikwijls zij ons betrekkingen kunnen ontsluijeren van gebruiken en gewoonten tusschen de oudste, het meest van ons in tijd verwijderde Italiaansche volken, en die van andere streken van Europa. Vandaar dat ik eveneens als ik in 1876, in dit *Bulletino* (2) gewaagde van de *Hongaarsche terremares*, om de overeenkomst die zij hebben met die van *Emilia*, zoo zal ik nu, om dezelfde reden, hier eene aantekening over de *terpen van Friesland* inlasschen.

(1) *Bulletino di Paletnologia Italiana*.

(2) *Ann. II, p. 230-241.*

Terpen is het meervoud van *terp*, en staat gelijk met *monticello*, (hoogte) in het Italiaansch.

De oude Friezen gebruikten zulk een woord in dezelfde beteekenis als het Hollandsche *dorp* (*villagio*), en tevens duiden zij met den naam van *terpen* de overblijfselen aan van de oude woonplaatsen van Friesland, bijeengehoopt in den vorm van heuvels, uitgestrekt genoeg om ook geheele dorpen te kunnen dragen.

Ik heb deze taalkundige kennis opgedaan in een geleerd werk *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op KAREL DEN GROOTE*, dat te Leiden door den cavaliere W. PLEYTE wordt uitgegeven, en met vele kaarten en platen versierd is. Van deze belangrijke verhandeling over de oudheden der Nederlanden is de voortreffelijke PLEYTE eveneens de Fransche vertaling begonnen en vermits ik door zijne uitstekende beleefdheid de eerste gedrukte vellen (ofschoon nog niet uitgegeven), daarvan verkreeg, schrijf ik er de volgende woorden uit over. Deze zullen aanwijzen wanneer voor het eerst het woord *terpen* voorkomt en wat men van den beginne af daarmee bedoelde. »OCKO VAN SCHARL, ZOO schrijft PLEYTE, blz. 21, (Ned. en Fransche tekst)» verhaalt, dat een der eerste koningen ADGILLUS, omstreeks het einde der zesde eeuw na een hoogen watervloed, die vier jaren vóór zijne regeering had plaats gehad, vele hoogten heeft laten maken, die men terpen destijds noemde, »omme in tijt van noot die beesten, ende oock menschen daarop te bergen.»

Van aarden kunstheuvels in Friesland bestemd om hutten te dragen, worden overigens veel vroegere berigten aange troffen, opgeteekend door Plinius (1).

(1) *Hist. nat. XVI, I.* — *Pleyte t. a. p. blz. 17 Ned. blz. 9 (8) op*

Deze van de *Cauci* sprekende zegt (volgens PLEYTE blz. 21): »Wij hebben in het noorden de Chaucen gezien, die *minores* en *majores* genoemd worden. Over een uitgestrekt stroomgebied wordt de oceaan twee malen, bij tusschenpoozen, iederen dag en nacht, in beweging gebracht en stroomt onmetelijk ver af, eene aanhoudende verwisseling der natuur vertoonende zoodat men twijfelt of de streek land of zee is. *Hier woont het ongelukkige volk op hooge heuvels of hoo- pen, met de handen tegen de woede der hooge branding vervaardigd in daarop geplaatste hutten.* (1) Zij gelijken aan schepelingen, als alles rondom hen met water bedekt is, of aan schipbreukelingen, wanneer het water valt en zij op de met de zee wegvliedende visschen, rondom hunne stulpen, jacht maken. Zij hebben geen vee en voeden zich niet met melk zooals hunne naburen; zelfs is het hun niet vergund wilde dieren te bekampen, daar zij ver verwijderd wonen van eenig kreupelbosch. [ARENDS vertaalt: (2) »Niet eens de jacht verschaft hun onderhoud, want nergens wordt bosch gevonden» en vervolgt aldus: »Uit zeewier en biezen vlechten zij garen of touwwerk tot netten, waarmede zij de visschen pogen te vangen. Het met de handen opgezameld slijk droogen zij meer in den wind dan wel in de zon. Deze aarde gebruiken zij om hunne spijzen te koken, en hunne door den guren noordewind verstijfde leden te ver-

het gezag van *Tacitus* (*Germ.* 35) verzekert; dat het gebied door de Chaucen bezet, met het tegenwoordige Oost-Friesland overeenkomt.

(1) [Wij volgden *Pleyte*, die echter de woorden *casus ita impositis* vertaalde „zoo zijn de zaken gesteld.” Doch dan had het *casibus* moeten zijn. Zou men voor *ita* niet moeten lezen *ibi*? Vgl. *Arends I*, blz. 172—173.]

(2) [*ARENDS*, *Gesch. der Noordzee-kusten*. Gron. 1835, blz. I, 173, en onze *Gesch. van den Koophandel der Friezen*. Utrecht 1846, blz. 25.]

warmen. Regenwater, dat zij bij hunne hutten in groeven of kuilen opvangen, maakt hun eenigste drank uit." Zoo verre Plinius. (1)

Deze terpen moet men niet vereenzelvigen met de *grafterpen* (*tumuli*), zoowel om hetgeen zij bevatten als om de natuur, den aard van de plaats waar zij zich bevinden. Deze zijn begraafplaatsen en worden op natuurlijke hoogten gevonden, terwijl gene of de eersten (*stazioni*), verblijfplaatsen zijn, verspreid over de vlakten, polders geheeten, beneden het peil der rivieren, oudtijds onderhevig aan overstromingen en slechts daardoor geheel en al droog gebleven nadat de Hollanders eerst de beroemde dijken hadden opgeworpen, de lage landen drooggemaakt, en zooals PLEYTE zegt de »*Waterstaatswetenschap* of het bestuur der wateren hadden uitgevonden." (2)

Geen wonder dat ten tijde van Plinius, en langen tijd daarna, de bewoners der *terpen* zich op vaste tijden door den hoogen vloed omringt bevonden. (3)

(1) REICHELT *Intorno vetusti tumuli olandese* in de Rivista *Il Politecnico*, Vol. XX, 1864 p. 356 en volgende.

(2) Het onderscheid tusschen *terpen* en *grafterpen* is door PLEYTE niet gemaakt. Desalniettemin spreekt hij van heuvels, waaruit menschen-skeletten te voorschijn kwamen, hetgeen ons doet gelooven dat hij ze voor eenzelvig houdt met die welke integendeel slechts afval van bewaring bevatten. De onderscheiding van REICHELT schijnt mij overigens juist te zijn omdat het niet aannemelijk is dat de oude Friezen hunne dooden op dezelfde plaats begroeven waarop zij woonden. Indien dus inderdaad menschenlijke skeletten in echte terpen gevonden worden, kunnen zij, na het verlaten van het *stazione*, of het terp als verblijfplaats daarin nedergelegd zijn. Men kan er zich bij eenige *terremares* in Emilia van vergewissen.

(3) Friesland begon eerst bij het begin van het tegenwoordig geologisch tijdperk te bestaan en is gevormd zooals PLEYTE (blz. 3) zegt uit zeeklei en rivierslib. Vele namen van plaatsen, eindigende in *geest*, *gast* of *gaast* bewijzen dat nog laat verschillende punten van het land

De schrijvers die in de vervolgen eeuwen meer of min uitvoerig over de *terpen* spraken, met inbegrip van *Plinius*, spoorden den inwendigen bouw daarvan niet na, omdat zij ze voor eenvoudige aardhoogten hielden. De eer komt aan de nieuwe wetenschap (*de analyse*) toe van het ophelderen van de levenswijze der volken, tot welke deze terpen betrekking hebben. Als men overigens het werk van PLEYTE, (dat zamenvat wat over het onderwerp te zeggen valt) doorloopt, het aangehaalde artikel van REICHELDT leest en rekening houdt met hetgeen de cavaliere DIRKS op het prehistorisch congres te *Bologna* mededeelde, (1) en dat wat dezelfde PLEYTE de beleefdheid had schriftelijk ter mijner kennis te brengen, schijnt dit alles mij toe veel licht over de zaak verspreid te hebben. Wij weten althans nu, dat de terpen beenderen van dieren en oude overblijfsels van menschelijke industrie bevatten, zamengebracht of opgehoopt door toedoen van de huisgezinnen, die vaste verblijven hadden op de plaats waar de heuvels zich bevinden.

»La formation des terpen,» zoo schreef mij PLEYTE, »est

rondom met water omringd waren, vermits deze woorden aanduiden (volgens PLEYTE blz. 3—4,) een hoogen zandigen grond als eilanden liggende tusschen de veenen en de zecklei in de noordelijke gewesten. De naam van *Lceuwarden*, in het midden van Friesland, wijst op zulk een stand van zaken, door den uitgang *ward* oudtijds of vroeger *wd*, *wrt*, *wert*, *werd*, een woord overeenkomende met *insula* in de stukken uit de middeleeuwen en het beteekent (volgens PLEYTE blz. 20), een stuk betrekkelijk hoog en droog gelegen land, met sloten omgeven of door eene rivier begrensd. Overigens vinden wij reeds bij *PLINIUS* gewag gemaakt van de *insulae Frisionum*, de eilanden der Friezen, en de benaming houdt nog zoo lang stand, dat men er nog eenig gewag van vindt gemaakt in kronijken, uit de tijden van *KAREL MARTEL*.

(1) *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique. Compte-Rendu de la cinquième session à Bologne (Italië). (1871) p. 212—213.*

selon tous qui ont écrit sur ce sujet, *artificielle. Les mains d'hommes les ont élevés et haussés de temps en temps.*" De hooglecraar GABRIEL ROZA schetste in 1864, (1) (overigens daargelaten dat hij dwaalde in het interpreteren van de *terremares*) er toe over om eene overeenkomst (*analogie*) tusschen deze en de terpen aan te nemen. Evenwel sedert dien tijd kwam, (zoover wij weten), geen uitgebreid verslag over de terpen uit, of kende men eenige bijzonderheden, iets eigenaardigs van de *terremares*, niettegenstaande de veronderstelling zeer gegrond was.

De terpen in Friesland, afgezien van de vraag over den ouderdom, zijn wezenlijk hetzelfde als onze *terremares*; ze zijn, zooals DIRKS, zeer goed, in het prehistorisch congres te Bologna (1871) zeide: »*des terremares historiques.*»

In den afgeloopen zomer (1881) lustte het mij om Holland te doorreizen. Nauwelijks bevond ik mij in dat hoffelijk (*gentile*) land, of ik voelde eene levendige begeerte om de terpen te zien, om mij te verzekeren welke er de wetenschappelijke belangrijkheid van was, en welke overeenkomst (*analogie*) zij met de *terremares* van *Emilia* toonden te hebben. Het was mij niet moeilijk om mijn doel te bereiken, dank zij de hulp van den heer J. DIRKS van Leeuwarden die mij met beleefdheid overlaadde en mij een belangstellende en deskundige gids was voor den uitstap, en een geloofwaardig getuige voor mijne opmerkingen. Het terp mij door DIRKS als het geschikste voor de nasporingen aangewezen, was dat van *Aalsum*, en ik was er zeer blijde over dat er reeds destijds opene, breede uitgravingen gedaan waren en dat men daarmede voortging op het oogenblik van ons bezoek.

(1) *Il Politecnico*. Vol. XX pag. 356.

Het aangeduide terp bevindt zich niet ver van Dokkum, ten N.O. daarvan, ligt noordwaarts omstreeks anderhalf uur van de zee en wordt beperkt aan zijnen voet door de *Paesens* die uit het zuiden komt en koers zet naar het noorden. Men ziet het terp bijna zoodra men Dokkum heeft verlaten door zijne hoogte en uitgebreidheid en omdat daarop zich de parochiekerk verheft van de plaats waaraan het zijnen naam ontleent. De omvang van het bergje, de bijzonderheid dat het eene kerk draagt, en die dat het ligt aan eenen natuurlijken waterafloop, deed bij mij reeds in de verte hetzelfde beeld van overeenkomst met dat der *terremares* in Emilia oprijzen.

De terpen worden sedert meer dan 20 jaren afgegraven, om met de stoffen (materialen) waaruit zij bestaan, de weilanden te bemesten evenals zulks met onze *terremares* geschied. Zij worden zoo gretig gezocht en afgegraven door de Hollandsche landbouwers, dat in korten tijd, terpen, ja daaronder zelfs de grootste, geheel verdwijnen. PLEYTE b.v. spreekt (blz. 23) van die van *Hijum* en van *Dronrijp*, die door hem in den zomer van 1876 gezien, niet meer in den daarop volgende Januari bestonden. Hetgeen een heuvel was geweest was nu »bouwland." Een gelijk lot is aan het terp van Aalsum beschoren, en binnen kort zal er nauwelijks zooveel van overblijven als noodig is om tot voet voor de kerk te dienen. Eene breede groeve, niet minder dan zes ellen diep en vrij uitgestrekt vernielde het terp gedeeltelijk in het vorige jaar aan de N.W. zijde, en nu vernielden het de uitgravingen ten zuiden.

Men moet zich hier evenals elders in gelijke gevallen in Friesland bedienen van schuiten om her- en derwaarts de afgegraven aarde naar de weilanden over te brengen. Daartoe graaft men een kanaal dat zich tot in het terp verlengt

naarmate dat de afgravingen vorderen, en dat verbonden is met de vaart het naast bij den heuvel. (1) Hierdoor verkreeg men in Aalsum een kloof, die den bezoeker aanwees waar het terp begon, en hoe de formatie en natuur er van zoowel aan den voet er van als binnen in was.

Het terp van Aalsum heeft eene uitgestrektheid van omstreeks zes bunders (*ettari*), en zijne grootste hoogte boven het maaiveld is omstreeks vijf meter, welke afmetingen, zooals ieder zien kan, iets meer of minder die zijn van de voornaamste *terremares* van Emilia. (2) Maar waarin de overeenkomst met deze volledig en verwonderlijk klaarlijk is, zal ik nu in de bijzonderheden van beiden aantoonen.

Behalven den uitersten rand waar de doorsnijding begint en die men als afgegraven aarde aanzag, was het eerste wat mij trof aan den voet van den heuvel, een niet dikke maar eenige meters lange hoop van schelpen van eetbare zee-moluscen, van overblijfsen van visschen, van plantaardige

(1) Hetzelfde gebeurde bij het terp van Hijum zooals PLEYTE (blz. 23) zegt, waarvan hij bovendien het bewijs levert in de plaat no. I van zijn werk, voorstellende een gezicht op de vergraving van dit terp.

(2) Te oordeelen naar de woorden van PLEYTE blz. 23 zou iemand kunnen gelooven dat niet alle terpen dezelfde of gelijke hoogte hebben, omdat hij van dien van Hijum (blz. 23) zegt: „de wanden van de terp waren twee meters hoog.” Maar ik moet opmerken, dat hij niet de maat van eene geheele doorgraving aangeeft, en dat hij later aantekent hoe niet alleen in dat terp, maar ook in andere zich schelpen nog beneden het maaiveld, naast dat waar de exploitatie begonnen was, vertoonden. Kennelijk was dus de massa van het geheele kunstmatig daar geplaatste, op de door PLEYTE aangewezen plaatsen meer dan twee meters hoog, zonder nog te willen onderzoeken of de afgravingen, waarvan hij spreekt, waren begonnen aan den voet of in het midden, en of deze terpen geene verandering (verlaging) na hunne formatie hebben ondergaan.

stoffen vermengd met de klei, welke, terwijl die bovenaan bijna eene horizontale lijn vormde, eenen halven cirkel op de basis aanwees, zich uitstreckende op den oorspronkelijken grond, uitgegraven bij wijze van eene *fossa* (sloot). Opgenomen met het kompas had deze sloot hare borstwering noord en zuid, flankerende in het zuiden het terp, en loopende oost- en westwaarts.

De kenners van paalwoningen weten dat de *terremares* van Emilia en van Lombardye, (die, ten minsten die door hunne conservatie (goeden toestand) en door de vlijt der naspoers geheel en al konden bestudeerd worden), eveneens de bijzonderheid opleveren van verblijfplaatsen (*state*), oorspronkelijk door eene sloot (gracht) omringd, die de zijden en de strekking van de woning (*stata*) volgde.

Naar het midden gaande over de sloot en het binnenste afgegravene, dat, ik haast mij het te zeggen, in samenstelling een vuil van allerlei industriele en organische overblijfsels was, deed zich iets aan mij van het grootste belang op. Terwijl ten zuiden aan de buitenkant van het terp, de rand van de sloot uit den natuurlijken grond bestaat, welke grond versmelt en verbonden is met het aangrenzend maaiveld (*campagna*) verheft zich, in tegendeel, in het noorden, dat wil zeggen naar het centrum van de verblijfplaats (*statione*) de rand of oever van de sloot (*fossa*), zeer aanzienlijk, — is gevormd of bestaat uit zuivere klei, — heeft eene basis van eenige meters, en is volkomen afgescheiden van de materialen die de sloot vullen, en van die van de binnenzijde van het terp. Kortom wij vonden daar een waren *dijk*, alleen uit aarde samengesteld, die, ten zuiden, met zijnen voet of grondslag den oever of rand van de sloot vormt, en, ten noorden, dient om alles te bevatten wat de bewoners van deze plaats er in opstapelden. Overigens

rigt die dijk zich oost- en westwaarts parallel met de *fossa* (sloot). Het is voldoende om op dit feit te wijzen; mijne collega's zullen ook daarin de grootste overeenkomst tusschen het terp van Aalsum en de *terremares* van Emilia vinden. Deze (het is nutteloos dit te herhalen), zijn niet alleen door eene *fossa* (sloot) omringd, maar hunne flanken zijn zamengesteld of bestaan uit een dijk (*argine*), zich verheffende boven het oude maaiveld, *vormende een regthoekig, georiënteerd bekken*.

Om, in dit opzigt, de opmerkingen volledig te maken, zou het noodig geweest zijn om het aanwezen van den dijk en van de sloot ook op de punten tegenovergesteld aan die waar zij duidelijk voor den dag kwamen, te hebben geconstateerd, te weten aan de oost-, noord- en westzijden en om met nauwkeurigheid te kunnen bepalen of en in hoeverre het bekken regthoekig was, maar dit was mij niet mogelijk gedurende den korten tijd van mijne onderzoekingen. In allen gevalle, kan men, zonder vrees voor dwalen, uit het boven opgegevene, vergeleken met, en gevoegd bij hetgeen ik nog later zal zeggen vaststellen, dat het *terp* van Aalsum geplaatst is binnen een bekken, op het maaiveld opgehoopt en door een dijk gevormd. — Laat ons nu nog eens zien wat er van binnen in was op te merken.

De groeve aldaar gemaakt (en wij moeten daarbij opmerken dat zij nog niet het hoogste punt van het terp bereikt had), drong door tot aan den maagdelijken grond en was 3.50 meter diep. Boven ter hoogte van nagenoeg een halven meter, heeft de heuvel, op het eerste gezicht, het aanzien van een natuurlijk terrein, hetgeen komt door de veranderingen die dit ondergaan heeft zoowel door vermenging van den grond door landbouw als door de in-

werking van atmospherische handel. Een nauwkeurig onderzoek leidde mij er overigens toe om te zien dat oudtijds het bovenste gedeelte geen verschil in soort opleverde met hetgeen beneden was opgehoopt, hetgeen zich in zoodanigen toestand bevondt, dat men de kleinste bijzonderheden er van kon waarnemen.

De middelste ophooping bestond uit lange en dunne op elkander geplaatste lagen somwijlen onregelmatig maar op menig punt ook volmaakt horizontaal (1) gevormd of zamengesteld, grootendeels uit plantaardige nog niet ontbonden bestanddeelen, en uit klei vermengd met asch en kolen, en verder bevonden zich in die binnenmassa op iedere hoogte, beenderen van herten, wilde zwijnen, stieren enz., en bewerkte overblijfselen, bijzonder potscherven. *Het algemeene karakter van het binnenste van het terp van Aalsum is dus hetzelfde als dat van de terremares van Emilia*, en juist zoo als van die middenlagen dier *mariere* (*terremares*), die, (zooals in Parma en te Castione in het Parmasche land), terwijl zij in het bovenste gedeelte droog en beneden vochtig, daarom juist in het midden duidelijk zacht of week zijn, en daardoor gevolgelijk vele vegetale overblijfsels bewaard hebben en bevatten. Omdat nu het terp van Aalsum zoowel wat zijne *conformatie*, als *compositie* (bestanddeelen) van binnen gelijk is aan de *terremares* van Emilia, kunnen de oorzaken waaruit deze ontstonden, geene andere zijn dan die welke onze *mariere* te voorschijn brachten.

De onbevooroordeelde geleerden zijn het eens om aan te nemen (en de bewijzen zijn trouwens daarvoor al te blijkbaar), dat de Italiaansche *terremares* allengs gevormd zijn

(1) Ook PLEYTE t. a. p. op blz. 24 brengt de laagwijze vorming der terpen aan het licht, zeggende dat de groeve van dien van Hijum, „*donne la coupe des couches superposées dont se compose le terre.*”

door den afval der hutten op die plaats staande, waar men dat afval vindt en waar die hutten eene *stazione* vormden of hadden. Hetzelfde laat zich ook van de terpen zeggen, en daaromtrent is geen verschil van meening bij hen die er van gewagen. (1) De terpen zijn eveneens als deze de overblijfsels van oude verblijfplaatsen en zoowel de afval van de bewoners der *terremares* als die van de bewoners der terpen (de terp van Aalsum toont het aan) hoopte zich in lagen op, binnen een bekken gevormd, door een dijk. — Maar onder welke omstandigheden konden oudtijds huisgezinnen, die binnen zulk een ringdijk, in zulk een bekken woonden hun vuil en afval in lagen daarin neder leggen?

Als men maar een weinig op mijne vraag nadenkt, zal het duidelijk worden dat zoowel in de *terremares* als op de terpen indien de hutten onmiddellijk op den grond, den bodem (*au fond*) van het bekken geplaatst waren geweest, de bewoners daarvan zich, binnen korten tijd, begraven hadden bevonden onder het vuil. Neeft men nu aan dat zij hunne hutten allengs op het vuil, dien afval, naarmate het vermeerderde of hooger werd, verhieven, dan zouden die bewoners hun afval vertreden en daardoor vermengd hebben en de vorming der lagen ware onmogelijk geweest. Opdat die voorwerpen van afval zich tot *lagen* (beddingen) konden vormen, was het noodig dat er zich eene ledige plaats tusschen de woningen, waaruit zij weggeworpen werden en de plaats waar zij zich ophoopten, bevond. Dit kon niet anders geschieden dan door de hutten op te hoogen door middel van palen of een paalwerk (*palafitta*).

(1) Nooit was er in Holland een geleerde, zooals met de Italiaansche *terremares* het geval was, die met de vreemde stelling voor den dag kwam dat het *ustrina*, *lijkverbrandingplaatsen* waren, om daaruit de formatie der terpen te verklaren.

Het is onnoodig om de verklaring af te leggen dat met betrekking tot de *terremares* van Emilia en Lombardije de vraag of quaestie in den opgegeven zin beslist is. Wij hebben *terremares* in welke de palen geheel bewaard zijn; andere in welke door chemische oorzaken de palen vergaan zijn, zoodat alleen er een schijn van over is, anderen eindelijk in welke het paalwerk geheel en al verdwenen is, maar zelfs in deze vindt men somwijlen nog een zeker of gewis kenteeken er van in de ruimte opengelaten door de palen in de verschillende lagen van de *marriere*, of veroorzaakt door hunne punten in den maagdelijken ondergrond van de verblijfplaats. (1) Hetgeen ik hier zeg van de *terremares* van Emilia, had ik gelegenheid om ook in die van Hongarije op te maken. (2)

En jegens hen, die denken dat men eene uitzondering althans voor eenige van onze *terremares* moet maken zal

(1) In het jaar 1874 (*Congr. Intern. d'Anthrop. et d'Archéol. Pré-hist. Compte Rendu de la VIIme Session à Stockholm. Tom. I p. 362*), toonde ik aan dat het minder of meerdere bewaard blijven in de *terremares* van plantaardige stoffen, alsmede van palen, afhang van een zamenloop van omstandigheden waardoor de *terremares* zelve meer of minder vochtig bleven. Van deze daadzaak gaf CHERICI (in het genoemd BULLETINO ann. VII, p. 77) onlangs dergelijke opheldering.

(2) Zie genoemd BULLETINO (ann. II, pag. 236—237) RÖMER (*Résultats génér. du mouvement archéol. en Hongrie avant la VIIIe sess. du Congr. Internat. d'Anthrop. et d'Archéol. à Budapest p. 27*) zegt, dat hij niet in de hongaarsche *terremares* welke ik onderzocht heb, de sporen van de palen, herkend door Virchow en mejuf. Mestorf en door mij heeft gevonden, weshalven hij in twijfel bleef over hun bestaan. Dit bewijst hoe moeilijk het somwijlen is om ze te herkennen voor hen die niet het geluk hebben gehad eerst de Italiaansche *terremares* te bestudeeren, ten behoeve van later zich opdoende geschikte vergelijkingen. In allen gevalle wat betreft de *palafitten* in de hongaarsche *terremares* is het bericht gewichtig dat RÖMER (blz. 36) van hetzelfde werk geeft, namelijk dat palen waren gevonden door TARICZKY in eene andere *terremare*, bestaande in het graafschap Heves.

ik zeer dankbaar zijn, indien zij met lofwaardige bewijsgronden weten aan te toonen hoe de *terremares* zich konden vormen, laaggewijze op het maaiveld, gelijk al de ongechonden zich bevinden, zonder aan te nemen, dat zij zich ophoopten in een bekken, omgeven door een dijk, door middel van de stoffen gevallen uit de hutten op de paalwerken opgericht.

In de terpen zocht niemand, (voor zooverre mij bekend is) tot hiertoe paalwerken, of stelde zich de vraag voor of zij oorspronkelijk daarin bestonden. (1) Ik zag die niet in die van Aalsum, (2) en daarover behoeft men zich niet te verwonderen, indien men opmerkt dat zelfs in de *terremares* zelve het eerst na lange nasporingen gelukt is zeldzame en vluchtige aanwijzingen te vinden.

Ik ben overigens blijde te kunnen berigten dat indien ik niet het geluk had om ze in het onderzochte terp te vinden, de eigenaar daarvan, de heer WATZE BIERMA van Dokkum mij verzekerde (en ik beroep mij hier als getuige op den heer DIRKS) dat somtijds bij de voorafgaande afgravingen werkelijk verticaal (dat is *in den grond*) geplaatste palen waren gevonden. (3)

(1) PLEYTE verzekerde mij, dat verscheidene Hollandsche geleerden veronderstellen, dat zij wel paalwerken in de veenen van hun land zouden kunnen vinden, omdat men aldaar oude overblijfsels vond maar dat hij nimmer op het denkbeeld was gekomen om het aanzijn van palen in terpen aan te nemen.

(2) Ik vond maar op een punt een balk, horizontaal maar geïsoleerd geplaatst. PLEYTE verzekerde mij, dat hij somwijlen in terpen stukken hout, het een naast het andere liggend, had aangetroffen, maar allen waren horizontaal geplaatst en schenen met lagen klei bedekt. Misschien zinspeelt of doelt PLEYTE hierop zelve (t. o. p. blz. 24) wanneer hij verhaalt te hebben gezien „des fondements d'habitations.”

(3) In de *terremares* van Emilia b.v. in die van Casaroldo in het

De opgave of mededeeling mij door BIERMA gedaan, bevestigt nog meer dat de terpen van Friesland identiek in alle opzichten met de *terremares* van Italië zijn, en dat tot vorming zoowel van de terp als van de *mariere* de *palafita* volstrekt noodig was. (1)

Maar indien de terpen met de *terremares* in uitgestrektheid, hoogte, zamenstelling door den ringdijk en door de binnenste ringsloot (*fossa*) overeenkomen, zoo komen zij met de *mariere* niet overeen in den tijd waarin zij ontstonden. De *terremares* van Lombardije en Emilia (het is allen bekend) klimmen tot den zuiveren, wellicht ouderen bronzen tijd van Europa op. Integendeel zijn de terpen van Friesland van eenen betrekkelijk jongen tijd. De voorwerpen daaruit voor den dag gekomen, bewaard in verschillende verzamelingen, bijzonder in het museum van Leeuwarden, (waarvan velen door PLEYTE zijn in het licht gegeven) wijzen ons in het algemeen den tweeden ijzeren tijd van de

Parmesaansche, die ik elders beschreef (*Congr. Intern. d'Anthrop. et d'Archéol. Préhist. Compte-Rendu de la VIIme sess. à Stockholm.* (Tom. I p. 362) merkte men op, dat iedere keer wanneer het bekken gevuld was met afval uit de hutten geworpen, er een tweede bekken, en later een derde het een op het ander gemaakt werd door achtereenvolgende den dijk te verhoogen, en door het plaatsen van eene tweede en later van eene derde *palafitta*. Soortgelijk moet ook in de terpen geschied zijn, om zulke hooge heuvels boven het maailand te doen ontstaan, en systematische afgravingen en naauwkeurige vlijtige nasporingen zullen zulks wellicht in de toekomst bewijzen.

(1) De heer BIERMA, eigenaar van het terp van Aalsum, sprak mij nog over regthoekige *putten*, die hier gevonden waren, gevormd door eene soort van planken en bevattende urnen van leem en paardenkoppen. Ik kan dit niet verklaren, omdat ik ze zelf niet gezien heb. Ook PLEYTE (t. a. p. blz. 42), sprekende over het terp van *Westergeest*, verhaalt dat men daar gelijk elders in terpen een put voor het verzamelen van regenwater gevonden had. (blz. 240 Holl.) Wanneer men hierbij het aangehaalde uit PLINIUS zich herinnert dan zijn dit de *scrobes putten* van hem.

noordelijke streken van Europa aan, alzoo eenen tijd verscheidene eeuwen na Christus geboorte.

Van de industriële voorwerpen, verzameld uit de terpen, van dat wat men zou kunnen afleiden uit de organische oudheden die daarmede verbonden zijn en van de bouwstoffen waaruit de hutten van het *stazione* waren zamengesteld, (1) ben ik niet van voornemen te spreken, omdat ik dan buitensporig zoude uitwijden, zonder nut voor de Italiaansche oudheidkunde in wier belang ik deze *nota* schreef met het enkele doel om de terpen met de *terremares* te vergelijken, wat hare structuur en samenstelling betreft. Hetzij genoeg den tijd te hebben aangegeven tot welken zij opklimmen, zonder te willen ontkennen dat sommige *terpen* hooger opklimmen, zoowel omdat zij zuiver Romeinsche voorwerpen hebben opgeleverd, zooals die van Stiens, (2) en dat dergelijke *stazioni* (verblijfplaatsen) reeds in de tijden van PLINIUS bestonden, bewijst hetgeen hij en wij daarvan al vroeger hebben verhaald.

In allen gevalle schijnt het buiten kijf te zijn dat er gene terpen waren of bestonden vóór de tijden waarin in Friesland zich den invloed der Latijnsche beschaving deed gevoelen, terwijl PLEYTE (p. 44, blz. 41) verzekert, dat de terpen van Oostergo voorwerpen hebben opgeleverd, die van oudere dagteekening geacht worden dan de daarbij gevonden overblijfselen der Romeinen. (3) Maar het zullen

(1) Van *hutten* sprekende, verwijzen wij weder naar de reeds gemelde plaats van PLINIUS (XVI 1). Zij moeten dus van vlechtwerk, stroo, klei enz. gemaakt zijn, stoffen die vergaan, zich vermengden met die waaruit het terp bestond. Hetzelfde had plaats in de *terremares* van Emilia.

(2) PLEYTE (t. a. p. pag. 24—25). Holl. tekst blz.

(3) De Romeinen, schrijft PLEYTE (blz. 7), hebben zich voor ongeveer 20 eeuwen in de Nederlanden gevestigd.

Hollandsche geleerden zijn die op dit punt meer licht zullen verspreiden. Zij althans door stelselmatige nasporingen en door vlijtige, geduldige, aanhoudende studien, kunnen met nauwkeurigheid bepalen tot welk tijdperk de oudste terpen behooren, tot aan welken tijd toe in Friesland deze wijze van bewoning duurde en de verschillende *fasen* van beschaving die de huisgezinnen of geslachten doorliepen, aan welke zij behoorden. Op dit oogenblik moeten wij alleen rekening houden met hetgeen PLEYTE (bl. 24) van de terpen zegt: »les objets, renfermés par les couches supérieures, sont mieux travaillés que ceux qui se trouvent plus bas.»

Ik kan mijn kort geschrift niet afsluiten zonder eene opmerking te hebben gemaakt. Wanneer wij de plaats bij Plinius met hetgeen van de terpen bekend is vergelijken, dan is het buiten twijfel dat hij daarvan niet spreekt. Hij zegt daarin duidelijk, dat zulke aarden heuvels niet door de Friezen gemaakt waren om in een bekken, gevuld met water te leven maar om zich boven het bestaande omliggende terrein of land te verheffen en zich in veiligheid te stellen tegen de overstromingen. (1) Plinius noemt ze *altos*

(1) Ik verwerp de meening dat de bewoners van de *terremaren* en van de terpen het *bekken* hebben gemaakt met het doel om hunne hutten altijd door water omringd te zien. Ik ontken overigens niet dat er geen water zich in dat bekken bevond. Daarom geloof ik het, omdat zonder het aanwezen van water het niet mogelijk is te verklaren hoe zich de horizontale lagen binnen in het depositum of het daarin nedergeworpene vormen en hoe er overblijfsels van kolen overbleven. Ik heb dit feit, zonder voorbehoud, tot in 1874 volgehouden, *Congrès International d'Anthrop. et d'Archéol. préhist. Compte Rendu de la VII.me session à Stockholm, Tom. I. p. 372* toen ik verklaarde, (en ik ben altijd van hetzelfde gevoelen geweest) dat het water, (zonder twijfel, korteren of langeren tijd in het bekken zich ophoepende), kwam van den regen of het smelten der sneeuw of van het *menage-water* der hutten na het gebruik daarvan in de huishouding.

tumulos ceu tribunalia extracta manibus, hooge heuvels, door handenarbeid opgeworpen verhevenheden, omdat zij als zoodanig (als *monticelli*) moesten dienen, hem zoo voorkwamen te zijn, en het voor hem van geen belang was, om de inwendige samenstelling er van te kennen of natesporen of zij uit aarde of paalwerken waren gemaakt. En vermits nu voor den oudheidkenner *terpen* en *terremaren* dezelfde voorwerpen zijn, schijnt het mij toe, dat de reden die PLINIUS opgeeft voor het opwerpen der terpen ook die zijn voor de *terremaren* en dat ook van deze het eenige doel was *defensie*, hoe ook de gevaren kunnen geweest zijn, waardoor de huisgezinnen der *terremaren* bedreigd werden. Indien, in plaats van een geheelen heuvel van klei op te werpen, de bewoners der terpen en der *terremaren* de voorkeur gaven aan het maken van een bekken, om zoodoende een ledige ruimte niet ver van de hutten te hebben of dat deze ontstonden omdat het bleek dat het moeilijk was de klei uit de moerassige plaatsen te bekomen of veel eer omdat zij allen behoorden tot de groote landverhuizing, die de gewoonte had in paalsteden te wonen, en zij bij gebrek aan meeren er op uit waren om eene ledige ruimte nabij of onder hunne hutten te hebben, om er door middel van valluiken de overblijfsels van hunne maaltijden, van hunne brandstoffen en van hunne industrie in te werpen, even zooals zij dat gewoon waren op hunne oorspronkelijke woonplaatsen te doen. Maar eerst later, (ik wil het hopen) zullen wij de redenen kennen waarom de menschen van de italiaansche *terremaren* en die van dergelijke ver-

Ik herhaal het dus of houd er mij aan vast dat het water deel had in het vormen der lagen van de terpen, maar dat het water zelve uit gelijke oorzaken aldaar kwam, die het in het bekken der *terremaren* deed komen.

blijfplaatsen van Friesland dezelfde wijze van leven hadden, hoezeer verschillende de eene van de andere in het tijdperk waarin zij leefden en in den grond waarop zij woonden.

Het eerste licht is op de terpen geworpen en weldra zullen wij vol daglicht hebben. Mijne hoop is gevestigd op de kennis en op de liefde of begeerte om zijn eigen land toetelichten, die waardig de achting van allen, de oudheid- en natuurkundigen, leden van het Friesch Genootschap te Leeuwarden bezitten. Dit verdienstelijk genootschap heeft een museum van antiquiteiten en van natuurproducten van Friesland weten te scheppen, dat binnen kort een eer voor dat gastvrij land zal zijn. Dat genootschap zal zekerlijk weten te bestuderen de *terpen* zooals zij verdienen en weten op te merken met overleg (volgens methode), iedere bijzonderheid der oudheden van iederen terp met de grootste zorg verzamelen, zoodat men binnen kort niet meer met PLEYTE zal kunnen zeggen: »het oude Friesland is nog zeer onvolledig bekend.” (Blz. 23.)

Uittreksel (afdruk) uit het *Bulletino di Paletnologia Italiana. Anno VII fasc. (stuk 7 en 8) 1881. Gedrukt te Reggio (dell. Emilia) in de letter- en steendrukkerij van Artigianelli.*

